

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Inhoudelijke vergelijking domeinbeschrijving burgerschap in het basisonderwijs en ICCS

Daas, R.J.M.; Mennes, H.I.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Daas, R. J. M., & Mennes, H. I. (2018). *Inhoudelijke vergelijking domeinbeschrijving burgerschap in het basisonderwijs en ICCS*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen
Afdeling Pedagogische en Onderwijswetenschappen

Inhoudelijke vergelijking domeinbeschrijving burgerschap in het
basisonderwijs en ICCS

In opdracht van NRO

Remmert Daas & Hester Mennes

Datum

18 oktober 2018

Inhoudelijke vergelijking domeinbeschrijving burgerschap in het basisonderwijs en ICCS

Introductie

In 2020 wordt onder regie van de Inspectie van het Onderwijs een peilingsonderzoek uitgevoerd naar burgerschap in het Nederlandse basisonderwijs. Ten behoeve van dit peilingsonderzoek verscheen juni 2018 de domeinbeschrijving ‘Burgerschap in het basisonderwijs’ door het Nationaal Expertisecentrum Leerplanontwikkeling SLO (Visser, 2018). Deze domeinbeschrijving omkadert wat burgerschap in het primair onderwijs kan zijn op grond van een beredeneerde selectie van de kerndoelen en uitwerkingen daarvan. Burgerschapscompetenties van leerlingen zijn eerder onder andere gemeten in het tweede jaar van het voortgezet als onderdeel van de *International Civic and Citizenship Education Study* (ICCS; Munnikma et al., 2017; Schulz et al., 2017).¹ In dit rapport wordt gereflecteerd op de bruikbaarheid van de 2016 versie van de ICCS als meetinstrument voor dit peilingsonderzoek. Specifiek is de vraag in hoeverre het conceptueel kader van ICCS en de domeinbeschrijving voor de peiling burgerschap inhoudelijk met elkaar overlappen, en of de ICCS-items en -schalen inhoudelijk geschikt zijn om te gebruiken voor het peilingsonderzoek in 2020. Het gaat hier dus om een inhoudelijke vergelijking van de concepten die in beide uitwerkingen behandeld worden; niet om een evaluatie of de items geschikt zijn voor afname in het primair onderwijs.

Methode

Visser (2018) heeft op basis van het wettelijk kader, de kerndoelen, meerdere metingen en conceptualisering van burgerschap en een consultatie met experts een domeinbeschrijving voor het peilingsonderzoek 2020 ontwikkeld. Hierin worden een reeks aan kennisaspecten, houdingen en vaardigheden onderscheiden en ingedeeld aan de hand van vier inhoudelijke thema's. ICCS hanteert voor het in kaart brengen van burgerschap vier andere inhoudelijke thema's, uitgewerkt binnen een cognitief en een affectief-gedragsdomein (Schulz, Ainley, Fraillon, Losito, & Agrusti, 2016). Het cognitieve domein beslaat zowel weten als redeneren en toepassen. Het affectief-gedragsdomein beslaat houdingen (attitudes) en participatie (waaronder gedrag, gedragsintenties en *self-efficacy*). Binnen deze domeinen worden burgerschapscompetenties gemeten aan de hand van circa 30 schalen.

Omdat de domeinbeschrijving vooral een deductief overzicht is van de inhouden van de kerndoelen richt onderstaande analyse zich op de onderdelen die in de domeinbeschrijving beschreven worden. Op basis van deze beschrijving (Visser, 2018, pp. 49-51), zijn we voor alle ICCS-schalen en -items² nagegaan in welke mate deze de doelen als beschreven in de domeinbeschrijving van het peilingsonderzoek dekken (zie Tabel 1).

Vergelijking

De domeinbeschrijving burgerschap is ingedeeld naar vier ‘sociale taken’ zoals beschreven door Ten Dam en collega's (2010): democratisch handelen; maatschappelijk verantwoord handelen; omgaan met conflicten; en omgaan met verschillen. Het conceptuele kader van ICCS is

¹ ICCS en haar voorlopers vonden plaats in 1971, 1999, 2009 en 2016. Nederland nam deel aan de studies in 1971, 2009 en 2016.

² Dit betreft de internationale leerlingvragenlijst, de Europese leerlingvragenlijst en de 88 items van de kennistest.

ontwikkeld om in alle deelnemende landen dezelfde aspecten van burgerschap te meten. Het kader gaat uit van vier inhoudelijke domeinen van burgerschap: Democratie (*Civic society & systems*); Maatschappelijke basiswaarden (*Civic principles*); Maatschappelijke participatie (*Civic participation*); en Identiteit (*Civic identities*). Beide conceptualiseringen gaan uit van een meerduidige invulling van burgerschap, die betrekking heeft op een reeks maatschappelijke thema's en contexten. Het is niet evident in hoeverre deze thema's ook inhoudelijk overlappen, mede omdat het kader voor de domeinbeschrijving vooral als een referentiekader lijkt te dienen, en niet systematisch per dimensie is uitgewerkt naar de bijbehorende kennis, houding en vaardigheden (zoals in Ten Dam et al., 2010).

De domeinomschrijving beschrijft dertien attitudes van leerlingen, verdeeld over vier sociale taken. Vijftien ICCS schalen zijn in meer of mindere mate aan deze attitudes gerelateerd. De twee attitudes (te weten een positieve attitude ten opzichte van Nederlandse basiswaarden en willen bijdragen op lokale en nationale schaal aan democratische besluitvorming) binnen het domein 'democratisch handelen' worden het best gedekt door ICCS: zeven schalen kunnen gerelateerd worden aan de betreffende attitudes. Dat geldt minder voor attitudes binnen het domein 'maatschappelijk verantwoord handelen', waarvan twee van de vier attitudes (te weten verantwoordelijk zijn voor de omgeving en rechtvaardigheid nastreven, alsook mogelijkheden onderzoeken om in het eigen consumptiepatroon rekening te houden met het milieu) gedekt worden door twee schalen van ICCS. Het is van belang op te merken dat geen van de schalen één op één bij de attitudes uit de domeinomschrijving past, dus de mate waarin deze gedekt worden is afhankelijk van de flexibiliteit die hierbij geaccepteerd wordt. In algemene zin dekt ICCS met name de attitudes die betrekking hebben op attitudes ten aanzien van samenwerking, gelijke rechten, democratische besluitvorming, verantwoordelijkheid en rechtvaardigheid. Attitudes ten aanzien van conflicten oplossen, positief bijdragen aan een pluriforme samenleving, seksualiteit en media zijn niet als dusdanig in ICCS opgenomen.

De domeinbeschrijving kent vierentwintig vaardigheden van leerlingen, verdeeld over vier sociale taken. Op het onderdeel vaardigheden zijn de verschillen tussen de domeinbeschrijving en ICCS het meest nadrukkelijk aanwezig. Omdat ICCS vaardigheden anders operationaliseert, namelijk middels gedragsintenties, gedrag, en *self-efficacy*, is de overlap tussen beide beperkt. Ook lijken redeneren en toepassen in de domeinbeschrijving onder vaardigheden te vallen, waar deze door ICCS tot het cognitieve domein gerekend worden. Vaardigheden onder 'democratisch handelen' worden het best gedekt, door twee schalen van ICCS. Vaardigheden onder 'omgaan met verschillen' worden door ICCS niet gemeten. ICCS dekt met name vaardigheden ten aanzien van samenwerking ten behoeve van goede doelen, betrokkenheid bij actualiteiten, vertegenwoordiging, deelname aan discussies en besluitvorming en gebruik van sociale media. Vaardigheden ten aanzien van rekening houden met anderen, conflicten oplossen, vrijheid van geloof, beeldvorming, accepteren het oneens te zijn, secularisering, historische gebeurtenissen, gebruik van informatiebronnen, gevolgen van ingrepen in de natuur vanuit verschillende perspectieven bekijken, doorvragen, feiten en meningen herkennen, standpunten samenvatten, discussies wegen, discussies leiden en trucs in reclame herkennen zijn niet als dusdanig in ICCS opgenomen. Wat echter opvalt is dat verschillende van deze onderdelen een sterke cognitieve component hebben. Deze komen vaak

wel terug in ICCS, omdat ‘redeneren en toepassen’ onderdeel is van het cognitieve domein, en daarmee onderdeel van de kennistoets.

De domeinbeschrijving kent veertien kennisaspecten (al bevatten deze vaak meerdere inhouden), verdeeld over drie sociale taken. ICCS behandelt het grootste deel van deze kennisaspecten ten minste gedeeltelijk. Met name ‘democratisch handelen’ wordt grotendeels gedekt. Kennis ten aanzien van seksualiteit, monarchie, historische gebeurtenissen, manieren om ethisch te consumeren en excessief mediagebruik zijn niet als dusdanig in ICCS opgenomen. Burgerschapskennis zoals deze in ICCS geoperationaliseerd wordt vormt één construct, waarbij geen onderscheid gemaakt wordt naar kennis op basis van de verschillende thema’s, en waarbij kennis, redeneren en toepassen op basis van statistische analyses niet van elkaar te onderscheiden bleken (Schulz et al., 2017).

Conclusie

Een vergelijking tussen de conceptuele kaders van ICCS en de domeinomschrijving is beperkt zinvol, omdat de domeinomschrijving geen systematische uitwerking is van sociale taken en inhouden waarbinnen de omschreven kennisaspecten, houdingen en vaardigheden vallen. In algemene zin kan wel gesteld worden dat ICCS met name de onderdelen onder ‘democratisch handelen’ goed dekt, en de andere sociale taken in mindere mate. Ook voor democratisch handelen geldt echter dat de focus van de domeinbeschrijving en ICCS verschillen: het kader van ICCS legt (meer dan de domeinbeschrijving) de nadruk op formelere vormen van democratisch handelen. Het antwoord op de vraag in hoeverre ICCS de aspecten van burgerschap meet zoals omschreven in de domeinomschrijving is afhankelijk van de mate van vrijheid die toegelaten wordt in het meten van elk van de onderdelen. Waar de domeinbeschrijving vooral een synthese is van met name de kerndoelen, beoogt ICCS een systematische dekking van wat relevante burgerschapscompetenties van 14-jarigen zijn. Veel van de concepten die gemeten worden in ICCS zijn gerelateerd aan de onderdelen in de domeinbeschrijving, maar zijn niet één-op-één hetzelfde. ICCS lijkt met name de onderdelen onder ‘democratisch handelen’ goed te ondervangen, en biedt een redelijk dekking van de kennis- en houdingsaspecten uit de domeinbeschrijving. De vaardigheden in de domeinbeschrijving worden – mede vanwege het andere theoretisch kader van ICCS – minder goed gedekt, al zijn verschillende meer ‘cognitieve vaardigheden’ ook gerelateerd aan onderdelen van de ICCS kennistest.

Tabel 1. Inhoudelijke vergelijking domeinbeschrijving en ICCS-items en -schalen.

Peilingsonderzoek domeinen	Peilingsonderzoek beschrijving	ICCS
Omgaan met conflicten <i>Attitudes</i>	De leerling wil... ...rekening houden met en openstaan voor anderen. ...voor alle partijen passende oplossingen zoeken bij conflicten in de eigen omgeving. ...samenwerken in een groep.	Houdingen ten aanzien van oplossingen zoeken bij conflicten in de eigen omgeving komen niet voor in ICCS. Rekening houden met en openstaan voor anderen komt in deze tabel terug onder 'omgaan met verschillen'. ICCS vraagt leerlingen naar hun houdingen ten aanzien van de meerwaarde van samenwerken op school. In de Europese vragenlijst worden de houding van studenten bevraagd ten aanzien van samenwerking tussen Europese landen.
<i>Vaardigheden</i>	De leerling kan... ...rekening houden met en openstaan voor anderen. ...voor alle partijen passende oplossingen zoeken bij conflicten in de eigen omgeving. ...samenwerken in een groep.	ICCS behandelt geen vaardigheden van de studenten met betrekking tot rekening houden met en openstaan voor anderen, of het zoeken van oplossingen bij conflicten. ICCS vraagt leerlingen of zij hebben geparticipeerd in een reeks organisaties, clubs of groepen gericht op belangen van kwetsbaren of goede doelen. Dit kan vaardigheid in samenwerking impliceren, maar staat verder af van de vaardigheid zelf.
<i>Kennis</i>		
Omgaan met verschillen <i>Attitudes</i>	De leerling wil... ...de gelijke rechten van alle mensen respecteren. ...positief bijdragen aan een pluriforme samenleving. ...open staan ten opzichte van mensen met een andere of geen geloofsovertuiging. ...de seksuele integriteit van zichzelf en anderen respecteren.	ICCS vraagt in drie verschillende schalen naar de attitudes van leerlingen over gelijke rechten van immigranten, seksen, en verschillende etnische achtergronden. ICCS vraagt leerlingen niet naar hun voornemens om een bijdrage te leveren aan een pluriforme samenleving. ICCS bevraagt de student wel over de beoogde rol van religie in de samenleving, maar niet over de openheid van hun eigen houding t.a.v. mensen met een andere of geen geloofsovertuiging. Seksuele integriteit wordt niet door ICCS behandeld.
<i>Vaardigheden</i>	De leerling kan... ...uitleggen wat de vrijheid van geloof betekent voor hem- of haarzelf en voor de samenleving. ...de beeldvorming rond sekse, gender, seksualiteit en geaardheid in de media kritisch onderzoeken. ...accepteren dat er fundamentele verschillen van inzicht zijn die niet kunnen /hoeven worden opgelost.	ICCS vraagt leerlingen niet uit te leggen wat geloof betekent. ICCS vraagt leerlingen niet om beeldvorming te onderzoeken. ICCS vraagt leerlingen niet naar of zij fundamentele verschillen van inzicht accepteren.
<i>Kennis</i>	De leerling weet / begrijpt: heeft op hoofdlijnen kennis van de grote wereldgodsdiensten en levensbeschouwelijke stromingen: christendom, jodendom, islam, hindoeïsme, humanisme weet over etnische groepen in de samenleving, integratie en behoud van identiteit, vooroordelen, stereotypen en tolerantie, emancipatie is zich bewust van de invloed van sociale druk van anderen, de media, pornografie, cultuur,	ICCS behandelt in beperkte mate kennis van religieuze of levensbeschouwelijke stromingen. ICCS behandelt het belang van integratie, kennis over culturen, geschiedenis en identiteit, en emancipatie. ICCS behandelt geen factoren die van invloed kunnen zijn op seksuele besluiten, partnerschappen en gedrag.

	religie, sekserolopvattingen en sekserolverwachtingen, wetten en sociaaleconomische status op seksuele besluiten, partnerschappen en gedrag	
Democratisch handelen <i>Attitudes</i>	De leerling wil... ...positief staan ten aanzien van de basiswaarden van de Nederlandse samenleving. ...actief bijdragen aan democratische besluitvorming op kleine en op grote schaal.	ICCS vraagt leerlingen naar hun houding ten aanzien van Nederland; met name in hoeverre zij gevoelens van trots ervaren. Daarnaast worden leerlingen ook gevraagd in hoeverre zij vertrouwen hebben in maatschappelijke instituties. ICCS be vraagt deelname aan democratische besluitvorming in een reeks schalen. Leerlingen worden gevraagd...: <ul style="list-style-type: none"> • In hoeverre zij belang hechten aan conventionele uitingen van burgerschap zoals stemmen en deelnemen aan politieke discussies. • in hoeverre zij verwachten deel te nemen aan legale vormen om hun mening te delen, zoals deelnemen aan een demonstratie of een petitie tekenen. • in hoeverre zij bereid zijn deel te nemen aan besluitvorming op school. • in hoeverre zij verwachten te gaan stemmen als ze volwassen zijn. • in hoeverre zij verwachten zelf politiek actief te zijn als ze volwassen zijn.
<i>Vaardigheden</i>	De leerling kan... ...kennis over de samenleving verbinden met zijn / haar eigen leven en dat van zijn / haar ouders. ...het belang van gelijkheid, vrijheid van meningsuiting en mensen- en kinderrechten voor hem- of haarzelf en voor de samenleving uitleggen. ...zelf op school / in de klas actief democratische besluitvormingsprocessen organiseren en zich aan zelfbepaalde regels houden. ...uitleggen wat het belang van verkiezingen en een verkozen regering is voor henzelf en voor het land. ...gebedshuizen, uitingen van religieuze cultuur en zichtbare gevolgen van ontkerkelijking /secularisering in de eigen omgeving herkennen en benoemen. ...kan historische gebeurtenissen en personen uit de canon verbinden met de wereldgeschiedenis en met de actualiteit.	ICCS behandelt niet of leerlingen kennis over de samenleving verbinden aan hun eigen leven of van de ouders. ICCS behandelt niet of leerlingen het belang van gelijkheid, vrijheid van meningsuiting en mensen- en kinderrechten kunnen uitleggen. Kennis over deze thema's wordt wel bevestigd in de kennistest. ICCS be vraagt leerlingen naar de mate waarin zij zichzelf in staat achten een reeks activiteiten te ondernemen, zoals discussiëren over controversiële thema's, voor de klas hierover spreken, of een groep leerlingen mobiliseren om veranderingen op school te realiseren. Daarnaast worden leerlingen gevraagd of ze op school wel eens activiteiten ondernomen hebben zoals deelname aan een debat, meebeslissen over schoolbeleid, of zichzelf kandidaat stellen als klasvertegenwoordiger. Uitleggen van belang verkiezing gaat bij ICCS niet verder dan kennis over de verkiezing (zie kennis) ICCS behandelt geen secularisering of gebeurtenissen en personen die specifiek zijn voor Nederland. Ook bevat de ICCS geen items over zelfreflectie van studenten op basisrechten en hun eigen situatie. ICCS behandelt geen historische gebeurtenissen en personen uit de canon.
<i>Kennis</i>	De leerling weet / begrijpt: weet over vrijheid van meningsuiting, gelijkwaardigheid van seksen, waarden en normen, beroepen en sekse heeft kennis van de taken van burgemeester, wethouders en gemeenteraad, de monarchie, het koningshuis, politie en justitie; weet hoe verkiezingen voor gemeenteraad en parlement werken; weet wat de regering, wat het Koninkrijk der Nederlanden en wat de Grondwet is;	ICCS bevat kennisvragen over vrijheid van meningsuiting, waarden en normen, en (discriminatie wat betreft) beroepen en sekse. Kennis over taken van het gemeentebestuur, de politie, justitie alsook andere politieke organen wordt behandeld door het ICCS. Er zijn geen kennisvragen over de monarchie of het koningshuis Verkiezingen op lokaal en nationaal niveau worden behandeld door het ICCS. ICCS bevat vragen over de regering en haar rol, alsook over de Grondwet en wetten in het algemeen. Er is geen specifieke aandacht voor het Koninkrijk der

	<p>weet wat mensenrechten en wat kinderrechten zijn.</p> <p>kent historische gebeurtenissen en personen uit de canon die verband houden met de ontwikkeling van de Nederlandse (rechts)staat en de democratie.</p>	<p>Nederlanden.</p> <p>ICCS behandelt geen gebeurtenissen en personen die specifiek zijn voor de ontwikkeling van de Nederlandse rechtsstaat en de democratie.</p>
<p>Maatschappelijk verantwoord handelen <i>Attitudes</i></p>	<p>De leerling wil...</p> <p>...mogelijkheden onderzoeken om in het eigen consumptiepatroon rekening te houden met het milieu.</p> <p>...verantwoordelijk zijn voor de omgeving en rechtvaardigheid nastreven.</p> <p>...een weerbare houding ontwikkelen ten aanzien van mediaboodschappen.</p> <p>...een kritische houding ontwikkelen ten aanzien van informatie in (mondelijke) teksten.</p>	<p>ICCS behandelt de attitude van leerlingen tegenover ethisch consumeren, waaronder milieubewuste consumptie.</p> <p>ICCS vraagt leerlingen naar de mate waarin zij het belang van 'persoonlijk verantwoordelijk burgerschap' onderschrijven, zoals hard werken, de wet gehoorzamen, en het recht op een eigen mening respecteren. Daarnaast vraagt ICCS leerlingen ook naar de mate waarin zij het belang van 'sociaal bewogen burgerschap' onderschrijven, zoals protesteren tegen wetten die onrechtvaardig gevonden worden, of deelnemen aan activiteiten om het milieu te beschermen.</p> <p>ICCS behandelt de bereidheid van leerlingen om een weerbare houding t.a.v. mediaboodschappen te ontwikkelen niet.</p> <p>ICCS behandelt de bereidheid van leerlingen om een kritische houding t.a.v. informatie in (mondelijke) teksten te ontwikkelen niet. Het herkennen van subjectiviteit en objectiviteit, hoe objectiviteit bereikt kan worden en wat het belang ervan is valt meer onder 'kennis' bij ICCS.</p>
<p><i>Vaardigheden</i></p>	<p>De leerling kan...</p> <p>...gebruik maken van objectieve informatiebronnen over productie en consumptie.</p> <p>...de gevolgen van ingrepen in de natuur vanuit verschillende perspectieven bekijken.</p> <p>...de functie van commerciële, informerende, amuserende en meningsvormende berichten in diverse (digitale) media, alsmede formats van commerciële, informerende en amuserende berichten in diverse media onderzoeken.</p> <p>...kritisch nadenken over de betrouwbaarheid van een mediabericht.</p> <p>...reflecteren op de beïnvloeding van de eigen mening door media.</p> <p>...naar andermans commentaar vragen.</p> <p>...argumenten ter ondersteuning van de eigen mening geven, informatie op waarde schatten, onder meer in relatie tot de bron.</p> <p>...onderscheid tussen feiten en meningen herkennen, meningen herkennen die impliciet in een mondelinge tekst voorkomen.</p> <p>...andermans standpunt / tegenover elkaar staande gezichtspunten in eigen woorden formuleren.</p> <p>...tot een afweging van argumenten en meningen in een discussie komen.</p> <p>...als discussieleider optreden en groepsleden vragen om verduidelijking van een standpunt.</p>	<p>ICCS behandelt de vaardigheid om gebruik te maken van objectieve informatiebronnen over productie en consumptie niet. Het herkennen van subjectiviteit en objectiviteit, hoe objectiviteit bereikt kan worden en wat het belang ervan is valt meer onder 'kennis' bij ICCS.</p> <p>ICCS behandelt de vaardigheid om de gevolgen van ingrepen in de natuur vanuit verschillende perspectieven te bekijken niet.</p> <p>ICCS behandelt het onderzoeken van de functies van verschillende mediaberichten niet.</p> <p>ICCS behandelt het vermogen om kritisch na te denken over de betrouwbaarheid van een mediabericht niet.</p> <p>ICCS behandelt het vermogen om te reflecteren op beïnvloeding van de eigen mening door media niet. ICCS vraagt leerlingen wel naar hun activiteit op sociale media, zoals het delen van een bericht over een politiek of sociaal thema.</p> <p>ICCS behandelt het vermogen om argumenten ter ondersteuning van de eigen mening te geven of informatie op waarde te schatten niet. De kennisdimensie van ICCS beslaat zowel weten als redeneren en toepassen, waardoor dit onderdeel verweven is met de ICCS kennistest.</p> <p>ICCS behandelt het vermogen om onderscheid tussen feiten en meningen te herkennen, en meningen herkennen die impliciet in een mondelinge tekst voorkomen niet. Het verschil tussen objectieve en subjectieve informatie wordt wel onder kennis behandeld.</p> <p>ICCS behandelt het vermogen om andermans standpunt in eigen woorden te formuleren niet.</p> <p>ICCS behandelt het vermogen om tot een afweging van</p>

	...veel voorkomende trucs in reclame herkennen.	argumenten en meningen in een discussie te komen niet. ICCS behandelt het vermogen om als discussieleider op te treden niet. ICCS behandelt het vermogen om veel voorkomende trucs in reclame te herkennen niet.
<i>Kennis</i>	De leerling weet / begrijpt: weet over de relaties tussen consumptiegedrag, afval en gezondheid kent mogelijkheden om in het eigen consumptiepatroon rekening te houden met het milieu weet van gevolgen van ingrepen in de natuur weet van verstoring van het evenwicht in de wereld: ontbossing in de tropen, het broeikas effect heeft zicht op ethische aspecten van mediagebruik zoals risico's van verslaving en sociaal gedrag bij excessief mediagebruik	ICCS behandelt geen kennis over de relaties tussen consumptiegedrag, afval en gezondheid. ICCS behandelt wel de kennis van de student over de rol van individuen en samenwerking tussen landen voor het reageren op de milieuschade. De impact van milieu onvriendelijke praktijken wordt behandeld. Ethische aspecten van mediagebruik worden door ICCS behandeld, bijvoorbeeld door te vragen naar kennis over subjectieve versus objectieve bronnen, het belang van objectieve informatie en het herkennen van belangen. ICCS behandelt geen kennis over de risico's van verslaving en sociaal gedrag bij excessief mediagebruik.

Referenties

- Munniksmā, A., Dijkstra, A.B., van der Veen, I., Ledoux, G., van de Werfhorst, H., & Ten Dam, G. (2017). *Burgerschap in het voortgezet onderwijs. Nederland in vergelijkend perspectief*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Schulz, W., Ainley, A., Fraillon, J., Losito, B., & Agrusti, G. (2016). *IEA international civic and citizenship education study 2016 assessment framework*. Amsterdam: IEA.
- Schulz, W., Ainley, J., Fraillon, J., Losito, B., Agrusti, G. & Friedman, T. (2017). *Becoming citizens in a changing world. IEA international civic and citizenship education study 2016 international report*. Amsterdam: IEA.
- Ten Dam, G., Geijssel, F., Reumerman, R. & Ledoux, G. (2010). Burgerschapscompetenties: De ontwikkeling van een meetinstrument. *Pedagogische Studiën*, 87, 313-333.
- Visser, A. (2018). *Burgerschap in het basisonderwijs. Domeinbeschrijving ten behoeve van peilingsonderzoek*. Enschede: SLO.